

Київський університет імені Бориса Грінченка

ГОНЧАРОВА ЛАРИСА АНАТОЛІЇВНА

УДК К159.9:37.036-053.88

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ
ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в ДВНЗ «Університет менеджменту освіти».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Москальова Алла Степанівна,
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України,
професор кафедри психології управління.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Яблонська Тетяна Миколаївна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри психології розвитку;

кандидат психологічних наук, доцент
Поліщук Світлана Анатоліївна,
Національний університет
«Львівська політехніка»,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології.

Захист відбудеться 28 березня 2017 року о 12.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий 28 лютого 2017 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Демографічна тенденція постаріння населення й зростання тривалості життя в розвинених країнах гостро ставить питання про пошуки глобальних світових стратегій розробки програм розвитку особистості людей похилого віку, реалізації особистісного потенціалу, професійного і життєвого досвіду, соціальної й творчої активності. В умовах швидкозмінної ситуації суспільного розвитку від людини похилого віку вимагається максимальний прояв гнучкості, критичності, толерантності, уміння знаходити нестандартні нетривіальні рішення проблем, що виникають. У наш час переважання цінності молодості й сили швидкозмінні соціальні та інформаційні процеси ускладнюють можливість соціальної затребуваності і комфортного функціонування людей похилого віку в соціумі. Тому рівень життєвої сформованості і збереження особистісних творчих ресурсів є запорукою успішності особистості людини похилого віку в здійснюваній діяльності, її соціальній та життєвій мобільності. Це спонукає сучасну психологічну науку до вивчення похилого віку, актуалізації творчого потенціалу особистості в несприятливих умовах життєдіяльності та вирішення проблеми активної творчої реалізації, як можливості нових досягнень і успіхів за неперервності освіти протягом життя.

Творчу активність вивчали Л. Анциферова, Л. Виготський, В. Гаврилюк, В. Дружинін, О. Леонтєв, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Я. Пономарьов, Є. Тунік як умови організації, потенціалу евристичних методів, рівнів, стадій, критеріїв оцінки творчої активності особистості, де під творчою активністю вчені розуміють об'єднані в групу особистісні якості людини, які зумовлюють внутрішню потребу до ефективного творчого процесу самовираження стосовно оточуючого світу, що проявляється в цілеспрямованій єдності потреб, мотивів, інтересів, дій, усвідомленому пошуку творчих ситуацій. У сучасних дослідженнях творча активність розглядається Б. Ананьєвим, О. Брушлинським, В. Гаврилюк, К. Платоновим як суб'єктне утворення і продуктивний стан особистості, що викликає пошукову діяльність з використанням творчого потенціалу та визначається специфічною потребою, творчою діяльністю, багатомірним явищем, що включає особистісні (Т. Яблонська) та соціальні чинники.

У дослідженнях похилого віку (С. Поліщук, М. Пряхніков, М. Шахматов, Р. Baltes), коли використання набутого особистісного ресурсу ускладнено переживанням зростаючої безпорадності, невизначеності, зниженням рівня рефлексивності, вповільнення фізіологічних і психічних процесів виявлено особливості проявів самовираження (В. Архипова, О. Щотка), специфічних характеристик особистісної суб'єктності (Н. Александрова), умов оптимізації особистісних життєвих ресурсів (В. Наумова), способів особистісного розвитку (М. Александрова, В. Чудновський), засобів творчої освіти (Н. Єрмак). В похилому віці відбувається поступове складення пройдених особистістю стадій розвитку в ієрархічну організацію, в якій найпізніші психологічні новоутворення, стратегії і тактики не відміняють (Л. Анциферова), а якісно видозмінюють – збагачують, обмежують, регулюють, підкорюють собі утворення більш ранніх стадій і рівнів через включення їх в нові системи психологічних стосунків особистості зі світом, в нові життєві позиції. Творча активність у похилому віці постулюється чинником збереження позитивної життєвої перспективи (О. Березіна), де активна позиція самоорганізації й самореалізації як стосунків з собою і світом розглядається за принципом суб'єктного підходу (Н. Корсакова, О. Лідерс) для вирішення життєвих задач віку (Л. Анциферова, В. Наумова). Похилий вік називають унікальним для розвитку творчої активності, оскільки провідні психічні перетворення цього віку мають власну креативну природу (Л. Виготський, D. Bromley). Названі дослідження відображають практичні підходи до організації творчої життєдіяльності особистості протягом життя. Між тим, аналіз проблеми

психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку у психологічній теорії і практиці як окрема теоретична і практична проблема до цього часу не розглядалися.

Об'єктивні процеси прискореного розвитку інформаційного суспільства, запит на включення в нього людей похилого віку з інтенсивним використанням набутого і збереженого ресурсу, зростаючий інтерес людей до власного розвитку як до засобу творчої організації власної життєдіяльності, самовираження і саморозвитку та наявність суперечностей, що виникли між потребою реалізації завдань подовження життєдіяльності, модернізації освіти, створення нових сенсів й відсутністю належного наукового забезпечення проблеми розвитку творчої активності, зумовили необхідність наукового аналізу чинників розвитку творчої активності й вибір теми дослідження: **«Психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» «Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін» (номер державної реєстрації 0112U000700). Тему дисертації затверджено вченою радою ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» (протокол № 3 від 09.03.2011 р.) та узгоджено з бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29.09.2015 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні особливості й чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.

Задачі дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу психологічних досліджень проблеми творчої активності особистості виявити сутність, зміст та структуру творчої активності особистості людей похилого віку.
2. Виявити психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку та розробити і обґрунтувати теоретичну модель дослідження творчої активності людей похилого віку на основі психологічних чинників її розвитку.
3. Експериментально дослідити психологічні особливості та чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.
4. Розробити і впровадити психологічну програму розвитку творчої активності людей похилого віку на основі виявлених психологічних чинників.

Об'єкт дослідження – творча активність особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження склали: положення гуманістичної концепції розвитку особистості (К. Роджерс), особистісно-діяльнісного підходу (К. Абульханова-Славська, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн), психології творчості (Д. Богоявленська, С. Максименко, О. Матюшкін, В. Моляко, Я. Пономарьов, Є. Яковлева); концепції дослідження вікових змін особистості (М. Александрова, Л. Анциферова, О. Лідерс, В. Фролькіс, М. Шахматов, Р. Baltes), визначення часу особистості (Є. Головаха); основи геронтогенезу (Н. Александрова, О. Молчанова), виявлення здібностей в похилому віці (Н. Корсакова, D. Bromley), стратегій адаптації у старості (М. Пряхніков); стратегії самореалізації (Н. Сарджвеладзе), самоактуалізації (А. Маслоу); засади творчого розвитку особистості (О. Березіна, О. Копитін, В. Наумова, Н. Єрмак, В. Ямницький).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань було використано комплекс методів: *теоретичні* – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми; моделювання для

унаочнення процесу розвитку творчої активності у похилому віці; *емпіричні методи* – психодіагностичні методики, спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, контент-аналіз для дослідження структурних компонентів творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку та психологічних чинників її розвитку досліджуваних, їх індивідуально-психологічних і особистісних особливостей та рівня творчої активності; елементи біографічного методу для визначення психологічних чинників та особливостей творчої активності досліджуваних на попередніх етапах їхнього життя; *методи кількісної обробки даних* – визначення середніх значень і відсоткових співвідношень емпіричних показників структурних компонентів творчої активності досліджуваних, рівня їх творчої активності та особливостей її прояву; розрахунки коефіцієнтів рангової кореляції (r) Спірмена та χ^2 -критерію Пірсона для виявлення кореляційних зв'язків між психологічними чинниками розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя й творчою активністю як творчоактивного благополуччя досліджуваних, прийняття ними нової соціальної ситуації розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя; факторний аналіз для виокремлення різновидів індивідуальних стратегій прояву творчої активності як творчоактивного благополуччя досліджуваних; контент-аналіз результатів анкетування прийняття досліджуваними власного життя; розрахунок ϕ^* -критерію Фішера для визначення наявності відмінностей між показниками досліджуваних експериментальної та контрольної груп після проведення формувального експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2011–2016 років. В емпіричному дослідженні взяли участь 420 людей похилого віку 59–75 років, працівники: Львівського академічного обласного музично-драматичного театру ім. Ю. Дрогобича, м. Дрогобич (довідка № 35 від 18.02.2013 р.); Закарпатського обласного державного українського музично-драматичного театру, м. Ужгород (довідка № 114 від 22.07.2013 р.); Черкаського академічного обласного музично-драматичного театру імені Т.Г.Шевченка Черкаської обласної ради, м. Черкаси (довідка № 195/01-06 від 31.07.2013 р.); виробничого підприємства «Фабрика «Філкон», м. Київ (довідка № 500 від 20.11.2013 р.). Для поглибленого аналізу емпіричних даних та реалізації формувальної складової експерименту було залучено 80 досліджуваних, що склали експериментальну і контрольну групи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у процесі дослідження *вперше*: визначено зміст понять «творча активність людей похилого віку як творчоактивного благополуччя», «творчоактивний потенціал людей похилого віку», «творчоактивний психологічний ресурс людей похилого віку», «творчоактивне благополуччя людей похилого віку»; виявлено основні психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку: адаптація, рефлексія, психологічний творчоактивний ресурс особистості; розроблено і реалізовано модель дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку та її подальший розвиток; систематизовано дані про природу, типи, рівні, функції й вимірювання творчої активності людей похилого віку та її психологічні чинники; описано механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку; розроблено програму «Психологічна розвивальна підтримка з розвитку творчої активності людей похилого віку»; *удосконалено* зміст поняття творчої активності особистості як інтегративної риси особистості, спрямованої на реалізацію цільових і смислових аспектів життя, що проявляється на предметному, когнітивному, соціальному, духовному рівнях у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу і самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як кінцевої мети адаптаційних процесів; *поглиблено* уявлення про

вірогідний творчий розвиток людей похилого віку з урахуванням показників інтернальності контролю, толерантності до невизначеності, соціальної активності.

Практичне значення дослідження полягає в розробці, апробації та впровадженні програми розвитку творчої активності людей похилого віку, у тому числі змісту і вимог до організації психологічної розвивальної підтримки, виходячи з можливості її застосування для людей похилого віку. Апробований у дослідженні діагностичний інструментарій створює засади моніторингу рівнів розвитку творчої активності, самооцінки, адаптації, рефлексії, толерантності до невизначеності, локалізації контролю людей похилого віку. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані у системі підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з психології і соціальної роботи під час вивчення навчальних дисциплін психологічного циклу («Вікова психологія», «Акмеологія», «Психологія творчості», «Основи психологічного консультування»).

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в розвивальний процес на виробничому підприємстві «Фабрика «Філон» («Хімволокно») м. Києва (довідка № 22 від 14.07.2014 р.), Державному дослідному підприємстві Інституту продовольчих ресурсів Національної академії аграрних наук України м. Києва (довідка № 91 від 05.08.2014 р.), Черкаського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка м. Черкаси (довідка № 162 від 02.09.2014 р.), в Управлінні освіти та інноваційного розвитку Печерської районної у м. Києві державної адміністрації (довідка № 06-07/1071 від 28.11.2016 р.), загальноосвітній спеціалізованій школі № 181 ім. І. Кудрі м. Києва (довідка № 370 від 29.11.2016 р.).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у систематизації матеріалів про творчу активність особистості та психологічні чинники творчої активності особистості людей похилого віку.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи було представлено у доповідях на *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку» (Київ, 2013 р.); «Управління післядипломною освітою: реальність, тенденції, перспективи» (Херсон, 2013); «The generation of scientific ideas» (Geneva, 2014 ур.); «Управління післядипломною освітою: реальність, тенденції, перспективи» (Херсон, 2014 р.); «Духовність у становленні та розвитку особистості (м. Івано-Франківськ, 2014 р.); інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку III тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2014 р.); «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2014 р.); *всеукраїнських* – «Психолого-педагогічне забезпечення особистісного розвитку майбутнього фахівця з вищою освітою» (Кам'янець-Подільський, 2014 р.); наукової конференції «П'яті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014 р.). Результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри психології управління ДВНЗ «Університету менеджменту освіти» (Київ, 2011-2016 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 21 публікації (17 одноосібних і 4 у співавторстві), з яких 8 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 2 – у періодичних наукових фахових виданнях іноземних держав, 2 – у періодичних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 234 найменування (з них 49 – іноземною мовою) та 5 додатків на 78 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 291 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 186 сторінках. Робота містить 29 таблиць та 23 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, наведено відомості про апробацію та впровадження отриманих результатів дисертаційного дослідження, подано дані про обсяг роботи та її структуру.

У першому розділі **«Теоретичні основи дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку»** розглядаються основні підходи до дослідження творчої активності особистості, зміст поняття творчої активності, виявлено сутність, показники та критерії її розвитку. Визначено особливості розвитку творчої активності особистості людей похилого віку та розроблено і теоретично обґрунтовано модель дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку.

Підходи до понять «творчість» і «активність» призводять до неоднозначності розуміння змісту «творчої активності» через невизначеність, неструктурованість, неловимість творчого процесу. Визначення поняття «творчість» розуміється як спрямованість особистості (В. Аршавський, В. Крутецький, В. Моляко), діяльність, результатом якої є створення нових, оригінальних ідей, матеріальних і духовних цінностей, які мають об'єктивну чи суб'єктивну значимість (В. Дружинін), здатність створювати з наявного матеріалу дійсності нову реальність (О. Матюшкін) та визначається складовими процесу, особистості і середовища (М. Rhodes). На основі проведених досліджень визначаємо творчість як вищу форму діяльності у ситуації невизначеності, спрямованої на отримання результатів об'єктивної чи суб'єктивної новизни, створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей (де об'єктивну творчість направлено на створення цінностей у галузі мистецтва, науки, техніки, а суб'єктивну – на самовираження, самоактуалізацію особистості) та визначається такими складовими, як процес, продукт, особистість, середовище, сенс. Спираючись на дослідження Н. Волянюк, І. Джідарьян, С. Максименка, розуміємо «активність», як ступінь вираження творчості, спосіб самовираження, самоздійснення, основне джерело, спосіб існування і розвитку людини як суб'єкта, сутнісну ознаку виокремлення, ствердження себе у просторі й часі індивідуального буття, як «суб'єктність» – зсередини; міру діяльності, яка має визначальну роль відносно діяльності, діяльне ставлення до світу, що проявляється у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні, де прагнення ефективного перевтілення дійсності ініціює творчу активність, як психологічну основу творчої діяльності. Творча активність виступає в єдності зовнішнього (ставлення до видів діяльності) і внутрішнього (властивостей і якостей, необхідних для участі в цих видах діяльності на творчому рівні) аспектів (Я. Пономарьов), будучи центральним динамічним компонентом творчого бачення, що включає такі констатуючі його форми творчої активності, як творча діяльність, творче рішення проблем, творчий діалог, самоактуалізація (С. Марков). Виходячи з результатів досліджень, визначено творчу активність особистості як її інтегративну рису, спрямовану на реалізацію цільових і смислових аспектів власного життя, що проявляється на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу, самореалізації як кінцевої мети адаптаційних процесів.

Основним для визначення творчої активності людей похилого віку означено суб'єктний підхід творчогеронтологічного напрямку акмеологічного аспекту розвитку людини. У дослідженні можливості розвитку людини похилого віку (Л. Анциферова, О. Березіна), затребуваності її ресурсів, особистісної й творчої активності М. Єрмолаєва, В. Наумова обґрунтували, що розвиток людини не обмежується окремими віковими етапами, здійснюючись

протягом життя. Поділ життєвого циклу на вікові категорії змінюваний з часом, культурно залежний і визначається підходом до встановлення вікових меж (І. Кон). За класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я 2012 року похилий вік визначено межами 60–75 років. Розвиток людини в похилому віці розглядають як: період компенсації і адаптації (О. Лідерс, М. Пряжніков, Р. Baltes) за особистісних змін, пов'язаних з геронтогенезом (старінням); потенціал прогресивного розвитку (В. Чудновський). Особливості розвитку у похилому віці визначаються рівнем і специфічними характеристиками особистісної ідентичності (Н. Александрова), коли суб'єктність проявляється в тому, що людина не просто живе, захоплена власними силами, а й докладає зусилля для вибудови свого життя і зайняття оціночної позиції до життя взагалі (О. Філозоф) і суспільстві. Перетворення життєвого простору людини похилого віку призводять до мобілізації потенціалів особистості, розвитку нових суб'єктних здібностей і детермінують формування власної життєвої позиції, що передбачає розширення меж особистісного простору, переживання відкриття нових об'єктів, самопізнання, саморозвиток, самовтілення (В. Наумова). Задачею цієї позиції «інтегративності» є «синтезування «Его», впорядкування і укріплення досвіду, придбання «цілісності свого «Я» (Е. Erikson). Сутність розвитку полягає в оволодінні відповідними соціальними ролями на усе вищому рівні, де поняття «соціалізації» розкривається на перехресті понять «адаптації», «інтеграції», «самореалізації», «саморозвитку». Під час соціалізації відбувається активне відтворення соціального досвіду, що передбачає процеси цілеутворення, мобілізації суб'єкта, побудови певної стратегії діяльності, постановки питання становлення як суб'єкта власної активності та перетворення своєї особистості. Завдяки життєвій активності особистість, будучи системою (В. Давидов), прагне до самозбереження як індивідуальної мети, що досягається індивідуальними способами та реалізації своїх здібностей, коли в кожній людині закладено здатність до творчості. Означене дає підставу ставити питання творчого розвитку особистості в процесі її самовизначення, коли виникає необхідність пошуку і конкретизації шляхів перетворення суб'єктності як сутнісної властивості, що відображає можливості саморозвитку і самовизначення, де відкритою лишається проблема конкретних шляхів і механізмів розвитку особистості людини похилого віку.

В основі розвитку розглядають: життєву компетенцію, знання фактів і стратегій прожитого життя як механізму, який корегує, підтримує відносно стабільну позицію, що дозволяє творчо використовувати можливості, сформовані життям (U. Staudinger); отримання «цілісності переживання власного життя» (Г. Абрамова); «цілісну життєву концепцію», котра надається як системне інтегральне психічне утворення (Є. Чуєва), де подальша інтеграція особистісних структур є показником конструктивності (прогресивності) розвитку і зумовлює перехід на нову гілку особистісного творчого розвитку. Розвиток у похилому віці (О. Лідерс) спричиняється досить високою життєвою компетенцією, що співставляється з високим щаблем особистісної адаптованості й за наявності рефлексії проявляється в функціонуванні на рівні особистості як суб'єкта життєвого творчого шляху (В. Наумова). Згідно концепції В. Давидова творча активність є дійсним підґрунтям і критерієм особистості, що виникає завдяки ключовій потребі створювати нове, а розвиток, виникнення основних психічних новоутворень є наслідком творчої активності, у контексті чого виникає потреба і можливість ставити питання про особливості розвитку креативності у похилому віці, де закономірності розвитку творчої активності пов'язано з системою провідної діяльності на певному етапі.

На основі досліджень виявлено теоретичну модель творчої активності людей похилого віку, яка включає компоненти: когнітивний (стійкість і варіативність «Я», почуття новизни,

спрямованість на творчість: «почуття новизни», «пізнавальна потреба», «самоствалення», «спрямованість на творчість»); емоційно-оцінний (переживання ідентичності, самоприйняття, критичність: «самооцінка», «критичність», «емпатія», «опора на себе», «компетентність у часі»); діяльнісно-вольовий (уміння перетворювати структуру, інтернальність і збереженість контролю, суб'єктність ставлення до здоров'я: «самокерівництво», «уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку», «загальна інтернальність», «інтернальність зі ставлення до здоров'я»). Основними критеріями творчої активності людей похилого віку є переживання ідентичності, збереженість і інтернальність контролю, стійкість і варіативність «Я-образу», досягнення високих рівнів самоприйняття, критичності, почуття новизни, направленості на творчість та вміння перетворювати структуру об'єкту. Визначено творчу активність людей похилого віку як самодостатню форму активності, що є складовою особистісної суб'єктності, характеризується почуттям новизни, направленістю на творчість, критичністю, вмінням перетворювати структуру об'єкту пошуку, регламентується силою й якістю потреби (мотивації), збереженістю особистісного і творчого ресурсу, спрямована на реалізацію цільових та смислових аспектів власного життя (життєвої і інтелектуальної активності, захопленості, працездатності, прагнення реалізації набутих знань, умінь), зумовлена саморозвитком, самореалізацією (самопрезентацією), організацією життєдіяльності (самозбереженням), проявляється на предметному, когнітивному, соціальному, духовному рівнях, відображаючись у вигляді продуктивної творчої діяльності, творчого рішення проблеми, творчого діалогу і самореалізації, як стабілізації «Я-концепції», побудови позитивного життєвого сценарію подальшого життя.

Поняття «чинник» розуміємо умовою, рушійною силою, причиною явища (В. Ямницький). В результаті аналізу суб'єктного підходу (Н. Александрова, Н. Волянчук), вікових змін особистості (О. Лідерс, М. Шахматов, Р. Baltes), самовизначення (Л. Анциферова), самовираження (О. Копитін; Є. Яковлева) розроблено модель дослідження творчої активності людей похилого віку (рис. 1). В. Гаврилук, С. Сисоєва виявили, що модель творчої активності складається з мотиваційно-потребнісного ядра особистості і основних психологічних чинників її розвитку. Провідною діяльністю людини у похилому віці Л. Виготський вбачав творчу активність. Л. Анциферова визначила, що уся породжувана діяльність сприяє актуалізації нових сенсів і значень предметного й соціального світу, усуває стан непевності та вимагає напруження психічних сил, які спонукають використання актуального й потенційного життєвого досвіду, утворюючи зону найближчого розвитку. С. Максименко вбачав, що через вповільнення фізіологічних і психічних процесів існує нагальна потреба організації й збереження повноцінного функціонування загального механізму психіки – опредметнення як форми власне творчої активності. В. Наумова виявила наявність у похилому віці особистісних ресурсів, високої здатності саморегуляції психічних функцій, наслідком оптимізації яких є нове, благополучне структурування життєдіяльності як прояв психічного благополуччя й розвиток творчої активності. М. Єрмолаєва визначила, що латентний особистісний ресурс є необхідною умовою трансформації та оптимізації життєдіяльності, де творча активність існує не як даність і необхідність, а як можливість. В. Ямницький виявив, що психологічними чинниками творчої активності особистості є адаптація, рефлексія й пізнання. С. Ryff у дослідженнях «сильних сторін особистості» чи психологічного ресурсу людей похилого віку використав підхід психологічного благополуччя, як об'єктивної озброєності узагальненими особистісними характеристиками, зумовленої рівнем особистісного зростання, наявності яких дозволяє суб'єкту функціонувати успішніше: самоприйняття, позитивні стосунки з іншими, самодетермінація, контроль над оточенням, цілеспрямованість життя, особистісне зростання.

Рис 1. Модель дослідження творчої активності людей похилого віку

На основі досліджень припускаємо, що латентні особистісний життєвий і творчий ресурси, адаптація до нових умов життя, рефлексія є чинниками усвідомлення важливості і можливості актуалізації й реалізації унікального життєвого творчого досвіду як накопичених протягом життя особистісного життєвого і творчого ресурсів відкривають потребу в самореалізації, в направлених взаємодіях, в трансляції власного життєвого досвіду, в запотребовуваності як особистості, що відбулась, і прояві творчої активності. Взаємодія внутрішніх й зовнішніх чинників створює нову соціальну ситуацію, наслідком якої є прояв і розвиток творчої активності як творчоактивного благополуччя. Дослідженням передбачено: виявлення рівня критеріїв творчої активності особистості; розгляд психологічних чинників творчої активності; дослідження творчої активності як творчоактивного благополуччя; виявлення можливості прийняття нової соціальної ситуації розвитку творчої активності людей похилого віку. Модель відображає природжене і набуте у структурі особистості, де психологічні чинники розвитку творчої активності об'єднані у провідні комплекси рис, згруповані навколо параметрів самоактуалізації, мотивації спрямованості на успіх та саморозвитку. Розроблена психологічна модель дослідження творчої активності людей похилого віку, досвіду і результатів її реалізації заснована на розумінні творчого самодетермінованого витоку особистісної суб'єктності шляхом опосередкованого усвідомлення й прийняття себе на даному віковому етапі як активного діяча творчої організації життя, здатного бути (в умовах творчого середовища, як зовнішнього психологічного чинника) автономним саморегульованим суб'єктом творчої активності. В основі побудови моделі дослідження знаходиться принцип компліментарності, що забезпечує взаємодію компонентів: особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу і можливостей зовнішнього психологічного середовища, де взаємодія внутрішніх і зовнішніх психологічних чинників створює нову соціальну ситуацію розвитку творчої активності. Під поняттям «особистісні творчоактивні ресурси» розуміємо набуту і «життєвосформовану» (В. Наумова) сукупність індивідуальних особливостей особистості у похилому віці, досвід творчого самопізнання та саморегуляції, який характеризується як латентний й за впливу певних чинників може бути мобілізований та актуалізований з метою розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя. Д. Леонтьєв визначив поняття особистісного потенціалу як здатності особистості виходити з стійких внутрішніх критеріїв, орієнтирів в життєдіяльності, зберігати стабільність смислових орієнтацій, ефективність діяльності на фоні утисків і змінюваних зовнішніх умов. Є. Рогов складовими творчого потенціалу вважає допитливість, впевненість у собі, постійність, зорову і слухову пам'ять, прагнення до незалежності, здатність абстрагуватися і зосереджуватися. О. Березіною виявлено збільшену у похилому віці мотивацію особистості до власного творчого розвитку. На основі зазначених досліджень визначаємо творчоактивний потенціал особистості людей похилого віку як взаємодію якостей і властивостей особистості, здатних реалізуватися у конкретному творчому акті, що характеризує потенційну енергію суб'єкта творчості й міру можливостей ставити і вирішувати нові завдання у сфері життєдіяльності, що має особистісне і суспільне значення, яку можна надати у вигляді сукупності перетворювально-предметних (запаси навичок, умінь), пізнавальних (запаси знань, інтелектуальні здібності), аксіологічних (ціннісні орієнтації, збільшена з часом сила і якість потреби (мотивація)), комунікативних (морально-психологічні якості), художніх (естетичні здібності) можливостей. Проявом конструктивного рішення особистістю в похилому віці задачі так званого «прийняття себе в новому статусі» є: осмисленість і задоволення результатом пройденого життєвого шляху як цілого; збереження здатності втілення особистісного вибору, організація життя відповідно до можливостей, цілей і

смишлів; реалізація цінностей у взаємодії з оточуючими; відкритість новому, своєчасне, адекватне реагування на реальність, здатність емоційного насичення теперішнього; сприйняття оточуючого середовища як організованого цілого, що має свою логіку розвитку та сенс. Вибір і свідомо реалізація даних стратегій стимулює продуктивність соціальної і творчої взаємодії з іншими, що є передумовою активного творчого благополуччя як творчоактивного благополуччя.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку»** висвітлено результати дослідження творчої активності та її чинників у людей похилого віку, де описано організацію і методи емпіричного дослідження. Виявлено механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку нової творчої організації життєдіяльності людей похилого віку, де провідними внутрішніми психологічними чинниками творчої діяльності, як складової спричинення розвитку творчої активності, є рівень збереженості особистісного творчоактивного психологічного ресурсу, адаптація до умов життя та рефлексія.

У дослідженні взяли участь 420 людей похилого віку, зокрема 145 чоловіків і 275 жінок віком 59–75 років, з них 25 % респондентів – люди творчих професій, 10 % – наукова інтелігенція, 16 % – робітники, 10 % – підприємці, 20 % – службовці, 19 % – інше. Констатувальна частина емпіричного дослідження передбачала чотири блоки: вивчення творчої активності (почуття новизни, направленості на творчість, критичності, вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку) за допомогою методики «Визначення рівня творчої активності» (М. Рожков та ін.); вивчення психологічних чинників творчої активності (рефлексії, адаптації (локалізації контролю), творчоактивних ресурсів (копінг-стратегій, толерантності до невизначеності, пізнавальної потреби, художньо-естетичної потреби, креативності, творчого потенціалу, рефлексивності) за допомогою наступних методик: «Визначення рівня рефлексивності» (О. Карпов), «Методика рівня суб'єктивного контролю» (УСК) (шкала «загальна інтернальність») (Дж. Роттер); «Визначення рівня толерантності до невизначеності» (С. Баднер); «Визначення рівня творчого потенціалу» (Є. Рогов), «Самоактуалізаційного тесту «САТ» (Є. Шостром) (шкали «креативність», «пізнавальна потреба»), «Методика визначення художньо-естетичної потреби» (В. Аванесов), «Методика індикатор копінг-стратегій» (Дж. Амирхан); вивчення творчої активності як творчоактивного благополуччя та виявлення показників компонентів благополучного творчоактивного функціонування (почуття новизни, направленості на творчість, стійкості «Я», пізнавальної потреби, переживання ідентичності, критичності, самооцінки, самоприйняття, емпатії, рівня суб'єктивного контролю, вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, компетентності у часі, ставлення до здоров'я) за допомогою наступних методик: самоактуалізаційний тест «САТ» (шкали «пізнавальна потреба», «ціннісні орієнтації», «опора на себе», «компетентність у часі», «самоприйняття») (Є. Шостром), «Рівень творчої активності» (шкали «самооцінка», «направленість на творчість», «почуття новизни», «критичність», «вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку») (М. Рожков та ін.), рівня суб'єктивного контролю «Тест УСК» (шкали «загальної інтернальності», «інтернальність зі ставлення до здоров'я») (Дж. Роттер); аналіз конструктивного прийняття соціальної ситуації розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя (прийняття себе у новому статусі, самоповага, соціальна і творча активність, рівень захопленості творчою діяльністю) за допомогою: самоактуалізаційного тесту «САТ» (Є. Шостром) (шкали «самоповага», «гнучкість поведінки»), «Опитувальника творчих захоплень» (шкали «імпресія», «експресія») (О. Копитін).

У межах структури моделі творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку визначено якісні характеристики показників і критеріїв творчої активності як

творчоактивного благополуччя та отримано рівневу модель даної якості. Високий рівень творчої активності як творчоактивного благополуччя проявляється в здатності людини похилого віку самостійно оцінювати результати своєї праці; знаходити причини власних помилок; високі щаблі новаторства, почуття новизни і стійкості пізнавальної потреби. Середній рівень творчої активності, як творчоактивного благополуччя людей похилого віку проявляється в ситуативності пізнавального інтересу, художньо-естетичних потреб; критичність має вибірковий характер; потребують зовнішньої мотивації; самооцінка власної діяльності відбувається за готовим набором об'єктивних показників; поряд з змістовною оцінкою її праці важлива емоційна; при невідповідності оцінки очікуванням може відбуватися відчуження від діяльності; схильна покладатися на думки інших без критичної оцінки; в рішенні проблемної задачі використовується тривіальний підхід. Низький рівень творчої активності, як творчоактивного благополуччя характеризується відсутністю пізнавального інтересу; активність на початку діяльності при здійсненні алгоритмічних дій; через шаблонність мислення здатність генерації ідей не проявляється; залежні від оціночних суджень інших; відсутність самостійного цілепокладання; діяльність не результативна; життєдіяльність збідніла смислами, з орієнтацією на конкретний часовий проміжок; прийняття себе негативно, залежно від оцінки інших.

Описано результати дослідження творчої активності й її психологічних чинників по вибірці. За методикою дослідження рівня творчої активності (М. Рожков та ін.) виділено три рівня творчої активності і окремих її критеріїв (почуття новизни, направленість на творчість, критичність, вміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, самооцінка): низький – від 0 до 1 балів; середній – від 1 до 1,5 балів; високий – від 1,5 до 2 балів. Загалом, виявлено рівень творчої активності у людей похилого віку за визначеними критеріями: 27,0 % – низький рівень, 59,0 % – середній рівень, 14,0 % – високий рівень. Визначено соціально-демографічні (стать, вік, сімейний стан, регіон проживання) та професійно-організаційні (рівень освіти, вид діяльності) чинники творчої активності людей похилого віку. Високий рівень прояву когнітивного компоненту творчої активності виявлено у 12,5 % чоловіків і у 8,4 % жінок, середній рівень – у 45,2 % жінок та 48,3 % чоловіків. Встановлено, що шоста частина респондентів мають високий рівень прояву показника «спрямованість на творчість» когнітивного компоненту творчої активності (15,2 %), майже половина – середній рівень (52,1 %) і третина – низький рівень (33,1 %). Щодо емоційно-оцінного компоненту, високий рівень прояву показника критичності виявлено в чверті досліджуваних (26,0 %), середній рівень – у третій частині (29,8 %), а половина знаходяться на низькому рівні (48,0 %). Стосовно показника «вміння перетворювати структуру об'єкту» діяльнісно-вольового компоненту творчої активності виявлено, що половина досліджуваних мали середній рівень (50,2 %) його прояву, третина досліджуваних – низький (30,1 %), і лише 5,2 % мали високий рівень. Загалом, основна частина досліджуваних мала середній з тенденцією до низького рівень показників критеріїв творчої активності, що склало 69 % серед чоловіків і 52 % серед жінок, що відображує стан соціального середовища, в якому знаходиться людина, з характерним переважанням несприйняття суспільством дієвого підходу до життєвого творчоактивного розвитку особистості похилого віку, недостатня питома вага самостійної творчої діяльності і низький рівень суспільного запиту на використання й подальший розвиток їх потужного особистісного творчоактивного ресурсу.

З метою вивчення психологічних чинників творчої активності використано комплекс діагностичних методик. Порівняльний аналіз показників рівня рефлексії досліджуваних у групі

виявив характерні відмінності на рівні від 3 до 4 стенів, що відповідає середньому, але з наближенням до низького рівня 115 балів (середнє значення 115–135 балів). Дані дослідження толерантності до невизначеності свідчать, що показники шкал «складність» і «нерозрішимість» мали високі значення (це можна оцінювати як інтолерантність). Дані дослідження особливостей копінг-стратегій вказують, що показники активних поведінкових стратегій відповідають низькому рівню прояву. Достовірно значимі розбіжності відмічаються за шкалою «рішення проблем». Аналіз показників шкал «стратегія уникнення» виявив відповідність високому рівню, що свідчить про перевагу вибору пасивних поведінкових стратегій респондентами вибірки. За результатами дослідження рівня творчої активності як творчоактивного благополуччя: складові когнітивного компоненту почуття новизни 0,3 (середнє значення 0,33), пізнавальна потреба 3,7 (середнє значення 3,9), самоставлення 4,2 (середнє значення 11,5), направленість на творчість 0,4 (середнє значення 0,33); складові емоційно-оцінного компоненту емпатія 2,3 (середнє значення 2,6), критичність 0,4 (середнє значення 0,33), самооцінка 0,4 (середнє значення 0,33), опора на себе 38,9 (середнє значення 41,0), компетентність у часі 12,6 (середнє значення 13,0); діяльнісно-вольового компоненту самокерівництво 6,56 (середнє значення 6,4), загальна інтернальність 22,04 (середнє значення 21,0), інтернальність зі ставлення до здоров'я 2,21 (середнє значення 2,0), уміння перетворювати структуру об'єкту 0,38 (середнє значення 0,33).

На основі виявлення вихідного рівня збереженості творчоактивного психологічного ресурсу, адаптації, рефлексії й творчої активності як творчоактивного благополуччя вцілому ($N = 420$) виділено категорії показників рівня творчоактивного ресурсу, адаптації та рефлексії: нижчих показників (середній рівень з тенденцією до низького рівня) і вищих показників (середній з тенденцією до високого рівня), проаналізовано і інтерпритовано результати емпіричного дослідження, що дозволяють виявити індивідуально-психологічні особливості в групах нижчих і вищих показників, зумовлені різними рівнями рефлексії, адаптації, творчоактивних ресурсів. Розгляд критеріїв творчої активності показав, що в групі переважання нижчих показників творчої активності основна частина знаходиться на середньому з тенденцією до низького рівня для чоловіків – 32 % і 31 % для жінок, а для групи переважання високих показників творчої активності – 44 % і 54 % відповідно. На підставі використання комплексу методик під час констатувального етапу отримано підтвердження припущення щодо прямої залежності рівня творчої активності від рівня збереженості особистісного життєвого психологічного ресурсу, творчого потенціалу, креативності, пізнавальної та художньо-естетичної потреби, адаптації і рефлексії як передумови, початкового шаблону самопізнання, саморегуляції й розвитку творчої активності. Установлено кореляційні взаємозв'язки змінних творчоактивних ресурсів, адаптації та рефлексії зі змінними, що характеризують організацію творчоактивної життєдіяльності як творчоактивного благополуччя респондентів у похилому віці по обом групам. У групі нижчих показників творчої активності рефлексія позитивно корелює зі змінними: загальної інтернальності «нерозрішимість», «самоповага» та негативно корелює зі змінною складовою творчоактивного благополуччя «самокерівництво» ($p < 0,05$). Показник «новизна» негативно корелює ($p < 0,01$) з показником «складність». Показник «складність» має позитивні кореляції ($p < 0,01$) з показниками «самокерівництво» та «направленість на творчість» й негативно корелює ($p < 0,01$) з показниками «самооцінка», «новизна», негативно корелює ($p < 0,05$) з показниками «соціальна підтримка» і «ціннісні орієнтації». Показник творчоактивного благополуччя «самоставлення» має негативну ($p < 0,05$) кореляцію зі змінною прийняття нової ситуації «експресивність» й позитивно корелює ($p < 0,01$) з «компетентність у часі», «почуття новизни» й «інтернальністю зі ставлення до здоров'я» та ($p < 0,05$) з «самокерівництво» творчоактивного

благополуччя. В групі вищих показників переважають позитивні кореляції, серед яких: змінна «пізнавальної потреби» позитивно корелює з компонентами «емпатія», «опора на себе» ($p < 0,05$), зі змінною «самокерівництво» ($p < 0,01$), й «самоставлення», позитивно корелюють з змінними творчоактивного благополуччя та прийняття нової соціальної ситуації розвитку творчої активності, як «гнучкість поведінки», «самоповага» ($p < 0,05$) та негативно корелюють з компонентами «загальна інтернальність» та «інтернальність зі ставлення до здоров'я» ($p < 0,01$). В групі з вищими показниками виділено позитивні кореляції зі змінними: «критичність», «ціннісні орієнтації», «самоприйняття», «самокерівництво», «опора на себе», «пізнавальна потреба», «тип локалізації контролю» та «вміння перетворювати структуру», «самоповаги» ($p \leq 0,05$) й негативні кореляційні зв'язки – зі змінними: копінг-стратегії «соціальна підтримка», «загальна толерантність», «емпатія» ($p \leq 0,05$). Аналіз кореляційних зв'язків змінних творчоактивного психологічного ресурсу, адаптації та рефлексії зі змінними, що характеризують творчоактивну організацію життєдіяльності респондентів свідчить про високий рівень взаємозв'язку і достатній неоднорідності переважно в групі нижчих показників, що визначає особливості організації творчої активності життєдіяльності у похилому віці в групах.

Визначено розбіжності між профілями особистісної творчої активності людей похилого віку за сукупністю факторів, що дозволяють окреслити узагальнений психологічний портрет представників кожного типу прояву творчої активності людей похилого віку. Орієнтація творчої складової у виявлених типах при цьому визначається домінуючою характеристикою: у сполученні «творчість-самоорганізація» творчість носить внутрішній, смисловий характер, тоді як у сполученні «творчість-адаптація» – зовнішній, соціальний, а сполучення «адаптація-самоорганізація» являє середній, проміжний варіант: творча активність має ситуативний характер. Спосіб наближення особистості до цілісності життєвої творчості у процесі розвитку творчої активності визначається домінуванням її зовнішнього чи внутрішнього спрямування з індивідуальним способом виявлення, де прояви зовнішньої спрямованості творчої активності співвіднесені з домінуванням адаптаційної складової творчості життя; прояви внутрішньої – з домінуванням самоорганізації. Виявлено механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку нової творчої організації життєдіяльності, де провідними внутрішніми психологічними чинниками є рівень збереженості творчоактивного психологічного ресурсу, адаптація до нових умов життя у похилому віці та рефлексія. Взаємодія внутрішніх і зовнішніх психологічних чинників створює нову соціальну ситуацію, наслідок якої – розвиток творчої активності. Конструктивне прийняття соціальної ситуації творчої активності в похилому віці є наслідком результату позитивних рішень задачі прийняття себе в новому творчоактивному статусі, функціонування відповідних життєвих творчих стратегій, де ефективний варіант даного сполучення, спричиняє та стимулює особистісну і творчу активність людини у похилому віці, визначає зміст самопрезентації й можливості самореалізації життєвої компетентності, як суб'єкта власного життєвого шляху і творчої життєдіяльності. У похилому віці розглянені чинники та аспекти динаміки творчого прояву, до яких відносимо збереженість творчоактивного психологічного ресурсу, реконструкцію життєвих смислів, знаходження оптимальних можливостей реалізації так званих «життєвих задач віку»; досягнення високої особистісної адаптивності, рефлексії, прагнення самодетермінації, самовдосконалення; розкриття індивідуальності і стимулювання особистісної й творчої активності – сприяють досягненню найвищих результатів самореалізації особистості як суб'єкта творчоактивної життєдіяльності. Розглянуто механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку: за умови своєчасної мобілізації творчо активного психологічного ресурсу людей

похилого віку відбувається відкриття можливості творчого вирішення життєвих протиріч; далі відбувається поступове підвищення рівня адаптації до нових умов життя та спричинення прояву творчої активності як творчоактивного благополуччя; у випадку відсутності своєчасної мобілізації творчоактивного психологічного ресурсу спостерігається продовження стану дезадаптації та стагнації особистості, як відсутність досягнення прояву творчої активності; у разі своєчасної мобілізації особистісного творчоактивного психологічного ресурсу, підвищення рівня адаптації до нових умов життя у похилому віці за наявності рефлексії відбувається прийняття людиною нової соціальної ситуації розвитку творчої активності як кінцевої мети адаптаційних процесів. Тож, конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку творчої активності в похилому віці є наслідком результату позитивних рішень задачі «прийняття себе в новому статусі», функціонування відповідних життєвих творчих стратегій. Ефективний варіант даного сполучення спричиняє та стимулює особистісну і творчу активність в похилому віці, визначає зміст самопрезентації, можливості самореалізації життєвої компетентності як суб'єкта власного життєвого шляху і активної творчої життєдіяльності. Спричинена актуалізація латентного особистісного психологічного творчоактивного ресурсу зміщенням акценту з зовнішньої, буденної діяльності на механізм прийняття і усвідомлення цінності власного життя призводить до необхідності реалізації другого етапу розвитку творчої активності – оптимізації особистісного психологічного творчоактивного ресурсу в похилому віці. Сукупність компонентів творчої активності як творчоактивного благополуччя спричиняє благополучне творчоактивне функціонування, назване творчоактивним благополуччям, є критерієм ефективного творчого вирішення невизначених протиріч в життєдіяльності особистості у похилому віці.

У третьому розділі **«Розвиток творчої активності людей похилого віку»** розглянуто проблему розвитку творчої активності людей похилого віку, описано програму проведення розвивальних занять на основі виявлених психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку та обґрунтовано ефективність її впровадження.

Подано організацію формувального етапу дослідження, показано динаміку розвитку творчої активності в ході експериментальної роботи, проаналізовано підсумки занять програми «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку» активації психологічних творчих ресурсних можливостей, апробація і реалізація котрої здійснювалася протягом року з періодичністю занять три рази на тиждень (тривалість кожного заняття 2 години). Заняття мали трирівневу структуру: початкова («розігрів»), основна (створення творчої продукції) і заключна фаза (обговорення підсумків заняття). В кінці циклу занять проводилось повторне емпіричне дослідження з використанням тих же методик. Програму розраховано на 48 годин реалізації на аудиторному етапі навчання та через завдання самостійної роботи. Основу інформаційно-методичних матеріалів програми складають авторські розробки. Порядок роботи з темами визначено особистісною динамікою людей похилого віку. Програма мала три етапи роботи з респондентами в групі, що зумовлено процесом творчої взаємодії. Застосовано форму психологічного навчання в тематичній групі, що передбачає високий рівень організованості, комунікативну взаємодію, орієнтацію на реальність в постійно змінюваній дійсності. Блоки психологічної роботи відповідно до етапів оптимізації особистісного творчоактивного ресурсу. «Мобілізація латентного особистісного творчоактивного ресурсу» – підвищення рівня рефлексивності, творчого потенціалу, креативності, толерантності, пізнавальної та художньо-естетичної потреб. Використовувались елементи тренінгу саморегуляції та образотворча діяльність. «Творче вирішення протиріч життєдіяльності» як узгоджене ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього, відкриття нових творчих

сенсожиттєвих орієнтацій. Використовувались методи музикотерапії, пісочної та тілесно-орієнтованої терапії. «Конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку творчої активності» як усвідомлення активної творчої життєвої позиції і власної життєвої компетентності, прийняття себе в новому статусі, усвідомлення важливості соціальної і творчої активності як творчоактивного благополуччя. Використовувались методи тренінгу креативності.

Перший блок дослідження дозволив сформуувати групи – експериментальну і контрольну, по 40 досліджуваних у кожній, з полярними показниками рівня творчої активності, зрівняні за статевіковими, освітніми, професійними характеристиками. Аналіз творчої організації життєдіяльності за діагностичними методиками до та після експерименту виявив значиму динаміку показників психологічних творчоактивних ресурсів у досліджуваних експериментальної групи за шкалами. Значиме підвищення рівня рефлексивності ($p \leq 0,05$) в експериментальній групі вказує на найважливішу творчу регулятивну складову особистості людей похилого віку, яка дозволяє свідомо творчо вибудовувати власну творчоактивну життєдіяльність. Розглядаємо рефлексивність, як механізм пізнання, який включено до процесу особистісного творчого розвитку. Показники толерантності до невизначеності в експериментальній групі виявили достовірно значимі розбіжності за шкалою «новизна» ($p \leq 0,05$), що свідчить про сприйняття нової творчої ситуації, як комфортної. Виявлено перерозподіл копінг-стратегій з дезадаптивних в сторону адаптивних ($p \leq 0,05$), помічено достовірні розбіжності за шкалами творчоактивного благополуччя. В експериментальній групі виявлено тенденцію підвищення почуття новизни, пізнавальної потреби, направленості на творчість, критичності, самооцінки, емпатії, опори на себе, прийняття власного «Я», готовності до співпереживання. Відмічено позитивну динаміку рівня творчої активності в експериментальній групі зростанням респондентів середнього з тенденцією її високого рівня з 36 % до 64 %, тоді як у контрольній групі динаміка лишилася стабільною. В експериментальній групі зростанням показника «спрямованість на творчість» є значимою умовою розвитку творчої активності. Аналіз динаміки кореляційних зв'язків свідчить про посилення значимих взаємозв'язків показників творчої активності як творчоактивного благополуччя і параметрів, що характеризують психологічні чинники розвитку творчої активності в експериментальній групі. Порівняльний аналіз кількісної динаміки значимих кореляційних зв'язків до і після занять в експериментальній і контрольній групах виявив наявність зростання їх кількості у експериментальній групі за усіма зазначеними показниками психологічних чинників розвитку творчої активності (рефлексії, типу локалізації контролю, копінг-стратегій, творчого потенціалу, креативності, пізнавальної та художньо-естетичної потреб, толерантності до невизначеності) у той час, як у контрольній групі їх кількість залишилася без змін. Творчоактивна діяльність актуалізована психологічними чинниками, що є рушіями актуалізації творчих життєвих орієнтацій, результатом яких стає підвищення самоприйняття, зміна суб'єктивної оцінки здоров'я, зростання благополучного творчоактивного функціонування, конструктивне прийняття соціальної ситуації розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження психологічних чинників розвитку творчої активності людей похилого віку дає підставу зробити такі висновки:

1. Проаналізовано основні підходи до дослідження розвитку творчої активності особистості, її сутність, показники та критерії. Визначено творчу активність як інтегративну рису особистості, спрямовану на реалізацію цільових і смислових аспектів життя, проявляючись на

предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях у вигляді творчої діяльності, рішення проблеми, діалогу та самореалізації як кінцевої мети адаптаційних процесів. Основним підходом дослідження творчої активності людей похилого віку визначено суб'єктний підхід в межах творчогеронтологічного напрямку акмеологічного аспекту розвитку людини. Розкрито психологічний зміст та виявлено складові творчої активності людей похилого віку, визначено структуру творчої активності як творчоактивного благополуччя людей похилого віку як складову трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного (стійкість «Я», спрямованість на творчість, почуття новизни); емоційно-оцінного (переживання ідентичності, критичність, самооцінка, самоприйняття); поведінково-вольового (інтернальність та збереженість контролю, уміння перетворювати структуру об'єкту пошуку, суб'єктність ставлення до здоров'я), де творча активність визначається рівнем та характеристиками особистісної ідентичності. Визначено творчу активність людей похилого віку як самодостатню форму активності особистості, що регламентується силою, якістю потреби, збереженістю творчоактивного ресурсу, спрямована на реалізацію цільових і смислових аспектів життя, зумовлена саморозвитком, організацією життєдіяльності, проявляється на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях, відображуючись у вигляді продуктивних творчих: діяльності, рішенні проблеми, самореалізації як стабілізації «Я-концепції» й побудови позитивного життєвого сценарію подальшого життя.

2. Психологічними чинниками творчої активності людей похилого віку виявлено збережений творчоактивний ресурс, адаптацію до нових умов життя та рефлексію, де етапами розвитку є мобілізація латентного творчоактивного психологічного ресурсу, творче вирішення протиріч життєдіяльності й прийняття нової соціальної ситуації розвитку. Розроблено та теоретично обґрунтовано модель дослідження творчої активності людей похилого віку, що забезпечує взаємодію компонентів: особистісних якостей, збереженості творчоактивного психологічного ресурсу і можливостей зовнішнього психологічного середовища. Моделлю передбачено вияв рівнів критеріїв творчої активності особистості; розгляд психологічних чинників творчої активності як творчоактивного благополуччя; дослідження творчої активності як творчоактивного благополуччя; виявлення прийняття нової соціальної ситуації розвитку творчої активності людей похилого віку. Під поняттям «особистісні творчоактивні ресурси» розуміємо набуту і життєвосформовану сукупність індивідуальних особливостей особистості у похилому віці, досвід творчого самопізнання та саморегуляції, який характеризується як латентний й за впливу певних чинників може бути мобілізований та актуалізований з метою розвитку творчої активності.

3. Експериментально досліджено рівні та чинники творчої активності людей похилого віку. Визначено якісні характеристики показників творчої активності як творчоактивного благополуччя та отримано рівневу модель даної якості. Установлено кореляційні взаємозв'язки змінних творчоактивних ресурсів, адаптації та рефлексії зі змінними, що характеризують організацію творчоактивної життєдіяльності як творчоактивного благополуччя респондентів у похилому віці, аналіз яких свідчить про високий рівень взаємозв'язку і достатній неоднорідності, що визначає особливості організації творчої активності життєдіяльності у похилому віці. Визначено розбіжності між профілями типів творчої активності людей похилого віку та окреслено узагальнений психологічний портрет представників кожного типу прояву творчої активності людей похилого віку, де орієнтація творчої складової визначається домінуючою характеристикою у сполученні «творчість-самоорганізація» і творчість має внутрішній, смисловий характер, тоді як у сполученні «творчість-адаптація» – зовнішній, соціальний, а сполучення «адаптація-самоорганізація» являє середній, проміжний варіант: творча активність

має ситуативний характер. Виявлено механізми внутрішніх психологічних чинників розвитку нової творчої організації життєдіяльності, де конструктивне прийняття соціальної ситуації творчої активності в похилому віці є наслідком результату позитивних рішень задачі прийняття себе в новому творчоактивному статусі, функціонування відповідних життєвих творчих стратегій, де ефективний варіант даного сполучення, спричиняє та стимулює особистісну і творчу активність, визначає зміст самопрезентації й можливості самореалізації життєвої компетентності, як суб'єкта власного життєвого шляху і творчої життєдіяльності.

4. Розроблено та апробовано програму «Психологічна розвивальна підтримка розвитку творчої активності людей похилого віку», що складається з трьох взаємопов'язаних та послідовно здійснюваних блоків: мобілізація творчоактивного ресурсу та адаптація до нових умов життя; вирішення життєвих протиріч та розвиток рефлексії й творчої активності; прийняття нової ситуації розвитку та презентація себе у новій якості творчоактивного благополуччя. Психологічна розвивальна підтримка є ефективним засобом розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя, оскільки включає комплекс можливостей, що задовольняють віковим задачам: можливість вибору змісту і способів діяльності; можливість особистісного внеску в вирішення життєвих проблем; можливість співробітництва; можливість вільного спілкування і обміну досвідом; можливість самооцінки результатів діяльності. Ефективність психологічної розвивальної підтримки підтверджується позитивною динамікою розвитку даної якості під час експериментальної роботи, успішністю людей похилого віку, їх здатністю займати активну особистісну позицію і реалізовувати поставлені творчі життєві цілі, приймаючи себе в новій соціальній ситуації розвитку творчої активності. Спричинення поступового ускладнення й збагачення психологічних занять актуалізує латентний творчоактивний особистісний ресурс, реалізація якого зумовлює нову творчоактивну організацію життєдіяльності і вираженість творчої активності.

Проведене дослідження є частиною рішення проблеми розвитку творчої активності людей похилого віку. Перспективними напрямками розвитку проблеми можуть стати дослідження ролі пізнавальної, мотиваційної, емоційно-вольової сфер особистості в розвитку творчої активності; залежності творчої активності особистості від вікових і гендерних особливостей; форм прояву творчої активності; взаємозв'язку творчих здібностей з творчими досягненнями особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гончарова Л. А. Основні психологічні підходи до дослідження творчої активності особистості / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 25. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 73-82.

2. Гончарова Л. А. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 26. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 99-108.

3. Гончарова Л. А. Ефективність впровадження програми розвитку творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Проблеми сучасної психології: зб. наук.

праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 27. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С. 128-136.

4. Гончарова Л. А. Психологічні особливості дослідження творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія – Івано-Франківськ: вид-во «ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», – 2015. – Вип. 20. – Ч.1. – С. 118-126.

5. Гончарова Л. А. Концептуальна модель творчої активності особистості людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць Чернігівського національного педагогічного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: вид-во ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, – 2014. – Вип. 121. – Том 1. – С. 81-85.

6. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки: зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, – 2014. – Вип. 2.13 (109). – С. 47-51.

7. Гончарова Л. А. Аналіз ефективності впровадження програми розвитку творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія: «Психологічні науки»: зб. наук. праць Херсонського пед. ун-ту. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – Вип. 2. – Том 1. – С. 179-184.

8. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку. / Л. А. Гончарова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Випуск 26. – С. 206-216.

9. Гончарова Л. А. Модель творческой активности личности людей пожилого возраста / Л. А. Гончарова // Хабаршы. «Психология» сериясы. – Алматы: Издательство Улакат Каз НПУ им. Абая, – 2014. – №4 (41). – С. 154-162.

10. Гончарова Л. А. Аналіз взаємозв'язку психологічних чинників творчої активності особистості людей похилого віку з індивідуально-психологічними властивостями її прояву / Л. А. Гончарова, А. С. Москальова // The generation of scientific ideas. – Geneva (Switzerland), 2014. – Vol.3. – С. 158-167.

11. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Молодий вчений: зб. наук. праць. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – №2(17). – Ч.6. – С. 366-369.

12. Гончарова Л. А. Аналіз дослідження психофізіологічних чинників навчальної успішності підп'ітків, як основи психічного здоров'я / Л. А. Гончарова, Н. А. Михайлова // Молодий вчений: зб. наук. праць. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – №1(28)). – Ч.3. – С. 30-33.

13. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Молодь і ринок. – Дрогобич: Вид-во Дрогобицького державного педагогічного університету. – 2014. – №9 (116) – С. 150-154.

14. Гончарова Л. А. Модель дослідження внутрішніх психологічних чинників розвитку творчої активності вчителів, людей зрілого дорослого віку / Л. А. Гончарова, О. А. Єфімова, О. Ф. Бурау та ін. // Український психолого-педагогічний науковий збірник. – Львів: Вид-во ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. – №6 (06). – С. 28 – 32.

15. Гончарова Л. А. Гендерні аспекти дослідження творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: зб. матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Вид-во УМО, 2014. – Ч. II. – С. 11 – 12.

16. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Зб. мат-лів IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (30-31 липня 2014 р.); зб. наук. праць [Електронне видання] – Режим доступу: [p://conferences.peasmo.org.ua/node/2014](http://conferences.peasmo.org.ua/node/2014). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 99-101.

17. Гончарова Л. А. Психологічні чинники розвитку творчих здібностей людей похилого віку / Л. А. Гончарова // Управління післядипломною освітою: реалії, тенденції, перспективи: зб. матеріалів статей міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2014. – Ч. I. – С. 180 – 181.

18. Гончарова Л. А. Розвиток творчої активності людей похилого віку засобами психолого-педагогічного впливу / Л. А. Гончарова // Психолого-педагогічне забезпечення особистісного розвитку майбутнього фахівця з вищою освітою. – Кам'янець-Подільський: Вид-во ПП «Медобори», 2014. – С. 90 – 98.

19. Гончарова Л. А. Вплив психологічних чинників розвитку творчої активності вчителів на здоров'я учнів / Л. А. Гончарова // Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Вид-во ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2013. – С. 19 – 20.

20. Гончарова Л. А. Психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку: навч. посібник / Л. А. Гончарова – Київ: Вид-во КУТЕП, 2015. – 124 с.

21. Гончарова Л. А. Розвиток громадянської самосвідомості та творчої активності людей зрілого віку: навч. посібник / Л. А. Гончарова, О. М. Лукашевич – Київ: Вид-во КУТЕП, 2015. – 89 с.

АНОТАЦІЇ

Гончарова Л. А. Психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено розгляду чинників розвитку творчої активності особистості людей похилого віку.

В результаті проведеного дослідження визначено показники та критерії розвитку творчої активності як творчоактивного благополуччя на рівні високого, середнього та низького згідно з особливостями динаміки розвитку даного процесу. У результаті проведення психологічних розвивальних занять виявлено, що внутрішніми психологічними чинниками розвитку творчої активності людей похилого віку, згідно етапам означеної динаміки спричинення її розвитку в умовах психологічних занять, є збереженість творчоактивного психологічного ресурсу, адаптація до нових умов життя та рефлексія.

Ключові слова: творча активність, рефлексія, адаптація, творчоактивний потенціал, творчоактивний психологічний ресурс, самоактуалізація, творчоактивне благополуччя, похилий вік, психологічні чинники.

Гончарова Л. А. Психологические факторы развития творческой активности людей пожилого возраста. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2017.

Диссертация посвящена исследованию факторов и механизмов развития творческой активности людей пожилого возраста. Необходимость исследования определяется тем, что творческая активность людей пожилого возраста является одним из наименее изученных понятий психологической науки. В результате теоретического анализа определены этапы, уровни, механизмы и факторы развития творческой активности людей пожилого возраста, определено содержание творческой активности как творческиактивного благополучия в пожилом возрасте. Результатом теоретического исследования стала разработка модели развития творческой активности с помощью психологических факторов творческой активности людей пожилого возраста в рамках субъектного подхода с учетом познавательных, эмоционально-волевых и физических возможностей личности и использования их для участия в процессе творческой деятельности. Определены уровни проявления творческой активности людей пожилого возраста и сохранности их творческиактивного психологического ресурса, адаптации, рефлексии, а также осуществлен анализ их показателей. Сделан вывод, что внутренними психологическими факторами развития творческой активности людей пожилого возраста есть адаптация, рефлексия, сохранность творческиактивного психологического ресурса, где внешними психологическими факторами являются условия проведения программы психологической развивающей поддержки, как принятие и безоценочность среды, а так же прием с постепенным усложнением занятий.

Ключевые слова: творческая активность, рефлексия, адаптация, творческиактивный потенциал, творческиактивный психологический ресурс, самоактуализация, пожилой возраст, психологические факторы, творческиактивное благополучие.

Goncharova L. A. Psychological factors of the creative activity of the individual elderly. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate degree of Science in Psychology, Specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the mechanisms and factors in the development of creative activity of the elderly. The result was the development of a theoretical investigation of the scheme to achieve the development of creative activity with the help of psychological factors of creative activity of the elderly within the subject approach, taking into account the cognitive, emotional and volitional and physical capabilities of the individual and use them to participate in the creative activity. As a result, the study identifies the practical manifestation of creative activity levels of older people and the safety of their tvorchoaktyvny psychological resource adaptation and reflection. The analysis of the performance levels of manifestation of the creative activity of the elderly, as low, medium and high, according to the steps that meet the dynamics of the manifestation of the creative activity of the elderly, as tvorchoaktyvny welfare. It is concluded that psychological factors to achieve the development of creative activity of elderly people in a psychological influence is adaptation, reflection and preservation tvorchoaktyvny psychological resource.

Keywords: creative activity, reflection, adaptation, tvorchoaktyvny potential, tvorchoaktyvny psychological resource, self-actualization, advanced age, psychological factors, creatively active welfare.